Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/jug.9001

شوێن و پێگەی شاری مەندەلی (بندنیجین) لەڕوودا و نووسراوەکانی مێژووی ئیسلامیدا تا کۆتایی سەردەمی عەبباسیەکان

زریان سالار حمەعارف[1] ، چرا محمود حسن[2]

1 بەشی شوێنەوار ، زانکۆی سلێمانی

2 بەشی زانستەکۆمەڵایەتیەکان ، زانکۆی سلێمانی

Article Info

Received: January, 2019

Revised:February,2019

Accepted:April,2019

Keywords

بندنیجین، مەندەلی، تعریب

،مێژووی ئیسلامي

Corresponding Author

zryan.hama@univsul.edu.iq

پوختە

بندنیجین (مەندەلی) یەکێکە لە گرنگترین شارە مێژوویە کوردیەکان، کە مێژوویەکی کۆن و ڕووداوگەلێکی فراوان تێیدا ڕوویداوە، ئەمە سەرباری ئەوەی ئەم شارە هەمیشە وەك ناوەندێکی ستراتیجی لەلایەك و ناوەندێکی ئابووری و ئاوەدان بووە لەلایەکی دیکە، هەروەها لەسەر ڕێگای خوراسان و پێگەیەکی گرنگی بازرگانیش بووە لە هەمانکاتدا، ئەمە جگە لە پێگە لەڕوداوە سیاسیەکان و ململانێ قوڵەکانی سەردەمە یەك بەدوای یەکەکانی مێژووی ئیسلامی، هەر لەسەردەمانی سەرەتای ئیسلام تا دواتر و لەسەردەمانی ئومەوی و عەباسی و بوەیهیەکان و پێگەی ئەم شارە لەململانێی میرنشینەکوردیەکانی وەك حەسنەوەی و عەنازی و جاوانیەکان و کوردە شازنجانیەکان و پاشانیش داگیرکردنی و پەلاماردانە بەردەوامەکانی لەلایەن تورکە سەلجوقیەکان وپاشانیش هاتنی مەغۆلەکان گرنگی پێگەو ئاستی بەرزی ئەم شارە بەدەردەخات .

لێرەوەیە کە گرنگی ئەم لێکۆڵینەوەیەی ئێمە دەردەکەوێت کە هوڵێکی خاکیانەی سادەو پەیجۆیەکی زانستیانەیە بەنێو سەرچاوە مێژوویە کۆنەکانی سەردەمانی ئیسلامی تا لەوێوە ڕۆڵ و پێگەو ناو و جوگرافیاو ئاستی پێکهاتەی دانیشتوانی ئەم شارە و پاشانیش ڕۆڵی لەچەند ڕووداوێکی مێژووی ئیسلامی بەدەربخەین، بنەڕەتی شارەکە کە ئێستا وادێتە پێشچاو کە کوردی نەبێت و خەڵکی لەبارەیەوە کەمتر دەزانن بناسێنینەوە بەخوێنەران و بیخەینە بەرباس ولێکۆڵینەوەی نوێ .

ئومێد دەکەین ئەم کارەمان سەرەتایەکی باش بێت بۆ ناساندنی شارە کوردیە لەبیرکراوەکان و دەرخستنەوەی ڕۆڵ و بایەخ و دیدی شارستانیانەیان بێت لەمێژوودا بەتایبەتی بۆشارە لەبیرکراوەکانی دەڤەری گەرمەسێر بەحوکمی پێگەی جوگرافیاکەی هەمیشە لەبەردەم تعریب و سڕینەوەی ناسنامەی نەتەوەیی ورەسەنی خۆیدا بووە .

پێشەکی

تەوەری یەکەم : ناو و پێگەی جوگرافیایی مەندەلی (بندنیجین) لە سەرچاوەکانی مێژووی ئیسلامی :

یەکەم : ناوی مەندەلی (بندنیجین)

ناوی مەندەلی بە پێی سەردەم و زەمانە جیاوازەکان گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، بۆنمونە لەسەردەمی ئاشوریەکان پێی گوتراوە (أردلیکا) یان (أردریکا)، هیرودتسی یۆنانیش بە (أردریکا) ناوی بردووە، ئاماژەی بۆئەوە کردووە کە چاڵە نەوتی تێدایە، لای فارسی کۆن بە وردنیکا هاتووە، پاشان هەر ئێرانیەکان بە (وندنیگان) ناوین هێناوە، کە کۆی (وندنیك)ە لەزمانی فارسی کۆن و بەواتای خاوەندارە باشەکان دێت، بەڵام پاش هاتنی ئاینی ئیسلام و لەزمانی عەرەبی بەپێی تێپەڕبوونی کات ئەم

زاراوەیە لەڕووی زمانەوانی گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە، پیتەکان بەم جۆرەش پیتی (و)ی وشەی (وندگان) بووە بە (ب)ی عەرەبی، هەروەها پیتی (گ) بووە بە (ج) عەرەبی چوونکە ئەم پیتە لە عەرەبی نیە هەروەك چەندین نمونەی وشەگەلی دیکە کە بەم جۆرەی لێهاتووە، بەم جۆرەش ناوەکە لە (وردنیگان) بووە بە (وندنیگان – بندنیج – بندنیجین – مندلیجین – مندلیج – مندلی) کە ئەمڕۆ بەم ناوە ناسراوە [تر].

ئەوەی ئەم بۆچوونەش بەهێزدەکات، گێڕانەوەی (یاقوت الحموی م.626ك / 1528ز)ە کە دەڵێت : "بندنیجین وشەیەکی مپنی یە حمزە الاصفهانی وتویەتی لە عێراق ناوچەیەك هەیە بەناوی (وندنیکان) و بەعەرەبی پێی دەڵیێن (بندنیجین)"[یز]، لە جێگەیەکی دیکەشدا بۆخۆشی دەڵێت : وندنیکان کراوە بەعەرەبی و پێی دەوترێت (بندنیجین)[سه]،[شه] هەرلەم بارەیەوە حمد الله المستوفی القزوینی (م. 750ھ/1349م) دەڵێت : "لە تۆمارەکانی دیوانی لحف دا بە بە بندنیجین دەنوسرێت و بە بندییان دەخوێندرێتەوە" . دیارە هۆکاری ئەمەش ئەوەیە کە دانیشتوانی ئەوناوچانە کورد بوون بە کوردی بە بندیان دەریانبڕیوە بەڵام نوسین بە عەربی بووە و وتویانە بندنیجین .

سید عیسی صفاو بندنیجینی (م.1283ك / 1866ز) دەڵێت : "مندلجین کە داتاشراوە لە بندنیجین ئەمیش بەعەرەبی کراوی (بندنیك)ە بەواتای بەستەرەوەی چاك (الرباط الحسن)، چوونکە سنوری ئەم شارە کەوتبووە نێوان ڕۆم و عەجەم[□] .

هەروەها دەوترێت ناوەکە لە بنەڕەت (وندانگین) بووە ئەمیش بەهۆی بوونی داری قەزوان (وندانە) بەزۆری لەم شارەدا[□] ئەو ناوەی وەرگرتووە . یان دەگوترێت ناوەکەی لە (بندانەگین) وەرگیراوە ئەویش لەبەر ئەوەی سەردەمانێك پەناگەو شوێنی داڵدەدانی ئەو کەسانە بووە کە دوور دەخرانەوە و بەند دەکران[بی]، هەر لەم بارەیەوە المستوفی القزوینی بە (بندییان) واتە بەندکراوان ناوی هێناوە[□] .

جێگەی باسە مێژوونوسانی هاوچەرخیش لەوێنەی محمد جمیل بندی ڕۆژبەیانی بنەڕەتی ناوەکەی گەڕاندۆتەوە بۆ (بندنیگان) و ئەو پێی وایە ئەم وشەیە کراوەتە عەرەبی و بووە بە (بندنیجان) یان (بندانگین) و ئەمەش لەپاشدا بەعەرەبی بووە بە (بندنیجین) و ئەمەش لەناوی ئەو بەنداوە زۆرانەوە هاتووە کەلەسەر جۆگەو جۆبارەکانی ئەو

[تر] بڕوانە بشیر فرنسیس و طورطیس عواد : نبذة تاریخیة في أصول أسماء الأمکنة العراقیة و فوائد، مجلة سومر، بغداد، 1952، مج8، ج12، ص ص 277 – 278" میخائیل توماس : مجلة لغة العرب، بغداد، سنة 7 آب 1929، مج7، ج8، ص ص 622 ، 621 .

[یز] معجم البلدان، دار صادر، بیروت، 1995، ج1، ص499

[سه] م.ن،ج5،ص49 .

[شه] سەبارەت بەناوی بننیجین لەزۆرێك لە محققی کتێبەکانی بلدانی و جوگرافیەکان گۆڕانکاری زۆریان بەسەردا هێناوە و هەڵەی زۆریشیان تێدا کردووە کە بەچەندین جۆر هاتووە بۆنمونە بڕوانە پەراوێزی ئەم سەرچاوانە : ابن فقیه الهمداني : مختصر کتاب البلدان، مطبعة برلیل، لیدن، 1885م، ص210" المقدسي : أحسن التقاسیم في معرفة الاقالیم، ط2، بریل ، لیدن، 1906م، ص ص 115، 258" حمد الله المستوفي القزویني : نزهة القلوب في مسالك المالك، تح.کي لسترنج، ض1، ضاث أرمغان، تهرن، 1362، ص39 .

[□] عباس العزاوي : تاریخ العراق بین الاحتلالین، مطبعة أمیر، انتشارات الشریف الرضي، الطبعة الاولی، قم، 1953م، ج5،پەراوێزی ژمارە 1ص129 .

[□] فرهنط برهان قاطع، بسرمایه شرکت طبع کتاب با مسؤلیت محدود، أردی بهشت، ضابخانه – شرکت طبع کتاب، تهران، 1317، جلد دوم، ص ص 1464، 1465" حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، چاپ و صحافی، چاپخانه سپهر، مۆسسه انتشارات أمیر کبیر ، چاپ بیست و پنجم، تهران، 1381 شمسی، ج2، ص1956" حمه کریم عارف : فەرهەنگی گۆڤەند و زنار، چاپخانە خانی، دەزگای توێژینەوە و بلاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، دهۆك، 2007ز، ل475 .

[بی] محمد جمیل بندي الروزبیانی : مندلي في التاریخ قدیما و حدیثا، منشورات مکتب الفکر و التوعیة الاتحاد الوطني الکردستاني، سلیمانیة، 2004م، ص10 .

[□] نزهة القلوب، ص39 .

شاره هەبووە، وشەکە بە لێکدراوی هەردوو بڕگەی (بنداند) واتای بەندای گلدانەوەی ئاو کە بەکوردی بە (بناوان)یش ناسراوە و پاشان پاشگری (گان) یان (گین)ی بۆزیادکراوە کە بەواتای خاوەن یان موڵکداردێت بەمەش بەسەریەکەوە دەبێتە خاوەن بەنداو بۆیە بەمە روون دەبێتەوە کە بنە ڕەتی وشکە کوردی پەتیە و لە ووشەی بەنداوە هاتووە و کۆکراوەتەوە و بەمەش بووە بە بندانەکان یان (بندانەکین)[ى] . ئەم بۆچوونەش لەراستی نزیک ترە و جێگەی تێرامان و سەرنجە بەتایبەتی ئەگەر ئەوە بزانیت کە م.محمد جمیل بند بۆخۆی شارەزایەکی وردی زمانی کوردی بووە و لێکۆڵەرێکی ووردی سەرچاوە ئیسلامیەکان و مەعریفەی مێژووی ئیسلامیش بووە و بۆخۆشی ماوەیەك لە مەندەلی ژیاوە .

جمال بابان یش پێی وایە کە بنەڕەتی وشەی (بندنیجین) لە سێ بڕگە پێك هاتووە ئەوانیش (بند – بەند) واتە جێگیر، و (نی – نەوی) واتە لێژ یان نزم و (جین – جێ) واتە جێگا و بەم پێیەش وشەکە دەبێتە جێگەیەکی نزم یان لێژ[يا] .

بەهەرحاڵ نابێت ئەوەشمان لەبیربچێت بەپێی زانیاری سەرچاوەکان بۆیەکەم جار ناوی‌شارەکە بەم شێوەیەی ئێستا و بە دەربڕینی (مەندەلی) لەلایەن سراج الدين محمد بن عبدالله محمد خزام السليم ابن عبدالكريم الرفاعي الواسطي المخزمي (م.885ك / 1480ز) لە کتێبی (صحاح الأخبار في نسب السادات الفاطمية الأخيار) هاتووە کە ئەم کتێبە تایبەتە بە ڕەچەڵەك ناسی و دەڵێت : "بندنيجين المندلى من اعمال بغداد"[يب] .[يج] لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت ئەم ناوە زیاتر لە دواساڵەکانی حوکمی عەباسی و هاتنی مەغۆلەکان و پاشان باڵادەستی

مەمالیکەکان ئەو بارە ناهەموارەی بەسەر جیهانی ئیسلامیدا هات گۆڕدراوە بە مەندەلی و دوور نیە ئەم گۆڕانکاریانەش پەیوەندیبە گۆڕانی سیستەمی سیاسی وباری ئتنی ئەو ناوچانە هەبێ بەتایبەتی پاش شەپۆلی کۆچی تورکەکان بۆناوچەکە هەرچۆنبێت لەو باسانەی سەرەوە دەگەینە ئەو ڕاستیەی کە بەپێی گێڕانەوەی دەقەمێژوویەکانی شارستانیەتی ئیسلامی و بەپێی ئەو شیکارە وردەی بۆ بنەڕەتی ناوی مەندەلی کردمان ناوەکە بنەڕەتێکی کوردی هەیە و بەم پێیەش دەتوانین بڵێین کە شارێکی مێژوویی کوردیە[يد] .

دووەم : پێگەی جوگرافی بندنیجین (مەندەلی)[يه] :

لەرووی جوگرافیەوە شاری بندنیجین لەلایەن جوگرافی ناسان و وڵاتناسە مسوڵمانەکانەوە گرنگی زۆری پێدراوە ئەمەش بەهۆی پێگەی لەبار و گونجاو لەلایەك و لەیەکی دیکەش بوونی بابەت گەلی ئابووری بەهێز لەناوچەکەدا .

[ى] مندلی فی التاریخ، ص1 .

[يا] اصول أسماء المدن و المواقع العراقية، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد، 1976م، ج1،ص ص 317 – 318 .

[يب] المخزومي : مصر، 1888م، ص100.

[يج] يعقوب سركيس : مباحث عراقية في الجغرافية و التاريخ و الآثار و خطط بغداد الخ، القسم الأول، طبع شركة التجارة والطباعة المحدودة، بغداد، 1948م، ص262 .

[يد] رشید یاسمی محمد ولیخان : کورد نەژاد و پەیوەستەگی، و.قانعی بلیمەت، کەریم زەند، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئەزمەر، 2009ز، ل ل 155، 187 .

[يه] مەندەلی لە ئێستادا لە هەمانشوێنە کۆنەکەیەتی، کە دەکەوێتە باشوری هەرێمی کوردستان، لەنێوان هەردوو بازنەی پانی (33,5 – 34,2)پلە لە باکوورو‌هەردوو هێڵی درێژی(45,9 – 44,9)پلە رۆژهەڵاتی گرنج، سەربەپارێزگای دیالەیە و قەزاکەی بلدروزە، دەکەوێتە سنوری عێراق و ئێران، لە ڕۆژهەڵاتی بەعقوبەیە بەدووری 93کلم و هەروەها 160 کلم لە باکوری ڕۆژهەڵاتی بەغدادە، لەئێستادا مەندەلی ڕووبەڕووی کەم ئاوی بۆتەوە ئەمەش ڕێگەی گرتووە لە پێشکەوتنی شارەکە و بەرەو لاوازی دەڕوات . بڕوانە الحاج عمران موسی المندلاوي : مندلي عبر العصور، دار الحرية للطباعة، توزيع دار الدار الوطنية للتوزيع و الاعلان، منشورات، وزارة الثقافة و الاعلام، بغداد ، 1985م، ص ص 32، 33، 34" محمد جمیل بندی روزبیانی : م.س، ص12" د.هاشم یاسین حمه أمین حداد و ئەوانی تر : ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عێراق و جیهان، چاپی یەکەم، هەولێر، 20009ز، ل40 . مندلی . https://ar.wikipedia.org/wiki// مدينة 17 jannary, 2011 .

بەپێی ئەو سەرچاوانە : بندنیجین دەکەوێتە باکوری ڕۆژهەڵاتی نەهرەوان، لەناوچەی چیاکان، لەباشوریشەوە دەکەوێتە سەر ڕێگای خوراسانی کۆن لە سنوری خوزستان[تر]،لە ڕووی ئیداریەوە سەرەتا هەر لەسەردەمی شا قباژ بن فیروزی ساسانی (488 – 496ز) ناوی هاتووە[تر] و هەبووە، لەسەرەتادا طسوجێك[بیتر] بووە سەر بە أستانه[تر]ی شا قباذ[نیتر]ی هەرێمی ڕەشەخاکی عێراق، پاشان خراوەتە سەر هەرێمی چیاو شاری حلوان[بریر] . [تریر]

لەبارەی ئەم شارەوە یاقوت الحموی وەسفێکی درشتی دەکات و بەشارێکی بەناوبانگ وەسفی دەکات لەبارەیەوە دەڵێت : گەڕەکەکانی لەیەك دوورن، باخەخورماکانی چڕو لێك نزیکن و بەیەکەوە بەستراونەتەوە، گەورەترین گەڕەك تێیدا پێی دەگوترێت باقنطایا کە بازاڕو بنکەی فەرمانڕەوایەتی (دارالامارة) و هەروەها ماڵی قازی تێدایە، پاش ئەم گەڕەکەش لە گەورەیدا گەڕەکەکانی بویقیا[بریر]، و بازاڕی جمیل[سمیر] و فلشیق[شمیر] دێت، کە ئەمەی دوایيان بەناوی ئەو ڕووبارەوە ناونراوە کە بەگەڕەکەکەدا تێدەپەڕێت[یر]، هەروەها لەجیگەیەکی دیکە الحموی ناوی دوو گەند دەبات کە سەر بە بندنیجینن ئەوانیش (ترسخ)

[تر] یاقوت الحموی : معجم البلدان، ج1،ص499، هەروەها ج5، ص14" ابن عبدالحق البغدادي : مراصد الاطلاع على أسماء الأمكنة و البقاء، تح.علي محمد البجاوي، دار أحياء الكتب العربية، القاهرة، 1954،ج1، ص225" التنوخي : الفرج بعد الشدة، تح.عبود الشالجي، دارصادر، بيروت، 1975م،ج2، ص19"حمد الله مستوفي القزويني : م.س، ص39" كي. لسترنج، : بلدان الخلافة الشرقية، تر.بشير فرنسيس و كوركيش عواد، بغداد، 1954م، ص88 .

[تر] ابن فقيه : مختصر كتاب البلدان، ليدن، مگبعه بريل، 1885م، ص ص 210، 211، 213، 214 .

[بیتر] گسوج : یەکەیەکی بەڕێوەبردن بووە، بچوکتر بووە لە کور(پارێزگا)، ولە رستاق (قەزا) و هەر (کور)ێکیش لە چەند گسوجێك پێکهاتووە، لەبنەڕەت وشەیەکی ئێرانیە و بەواتای ناحیە دێت . المسعودی : التنبیه و الاشراق، تح. عبدالله اسماعیل الصاوی، القاهره، 1938، ص36" یاقوت الحموی : م.س، ج1،ص38 .

[تر] استان : بریتیە لە کورە (پارێزگای ئێستا) کە پێکهاتووە لە مەڵبەندی شارەکە و ئەو گوند و شارانەی دەکەونەسەری پێکدێت . المسعودی : م.س، ص36" یاقوت الحموی : م.س، ج1، ص ص 36، 37 .

[نیتر] استان شاد قباژ : یەکێك بووە لە کورەکانی هەرێمی عێراق، کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی بەغداد و لە هەشت گسوج پێك هاتووە، و بندنجین یەکێك لە گسوجەکانی بووە، ئەم کورەیە ئەوناوچانەی دەگرتەوە کە دەکەوتنە ڕۆخەکانی ڕوباری دیالی (تامرا)، لەنێوان شاخی حمرین و نهران، هەروەها ناوچەکانی مەندەلیشی دەگرتەوە، زۆربەی زەویەکانی ئەم کورە لە ڕوباری دیالی وە ئاودراوە، ئەویش بەهۆی ئەو جۆگایانەی لەبەردەم بەربەستی ڕوبارەکەوە دروستکرابوو، لەچیای حمرین، ابن خرداذبة : المسالك و الممالك، دارصادر، بیروت، بریل لیدن، 1889، ص6" یاقوت الحموي : م.س، ج3، ص ص 304 – 305" ابن عبدالحق البغدادي : م.س، ج2، ص771" أحمد سوسة : ري سامراء في الخلافة العباسية، مطبعة المعارف، بغداد، 1945، ج2، ص380" كي لسترنج، م.س، ص107"

[بریر] البكري : معجم ماستعجم، من الاسماء البلاد و المواضع، تح.مصطفى السقا، الناشر، عالم الكتب، بيروت، ج1. ص281 .

[تریر] بۆزانیاری زیاتر سەبارەت بەشاری حلوان بڕوانە : هەمزە کاکە یاسین : حلوان لەسەردەمی خەلافەتی عەبباسی تاڕووخانی میرنشینی عەننازی (132 – 511ك / 750 – 1117ز)، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی هاشم، هەولێر، 2013ز .

[بریر] بویاقی هەتا ئێستاش بەم ناوە ناسراوە، الحاج عمران موسی امندلاوی : م.س، ص79" محمد جمیل بند روزبیانی : م.س،پەراوێزی ص45 .

[شمیر] لەشارەکەدا ئێستا گەڕەکێك هەیە بەناوی قەڵای جمیل بەگ، د.حسام الدین النقشبندی : الكرد في لرستان الصغرى (الشمالية) و شهرزور خلال عصر الوسيط، مطبعة شفان، دار النشر مؤسسة زين، سليمانية، 2011م، ص65" الحاج عمران موسى المندلاوي : م.س، ص79 .

[ی] معجم البلدان، ج1، ص499 .

[ی] ئەم ڕووبارە تا ئەم دواییانەش مابوو، تا ئەوکاتەی پێش ئەوەی حکومەتی ئێران ئاوەکەی بگرێتەوە، حسام الدین النقشبندی : م.س، ص66" الحاج عمران موسی المندلاوی : م.س، ص34 .

که دەکەوێتە نێوان باکسایا[(یر)] و بندنیجین، هەروەها ترقوف کە بەیەکێك لە ناوچەکانی بندنیجین ناوی هاتووە[(بییر)] .

لێرەوە و بەپێی ئەم گێڕانەوەیە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە لەسەدەکانی (5 – 6ك / 11 – 12ز) شاری بندنیجین یەکێك بووە لە هەرە شارە ئاوەدان و خاوەن شارستانیەتە پڕدانیشتوانەکان، کە جگە لە چەندین گەڕەکی گەورە و هەروەها بازاڕی ناوازە کۆشکی فەرمان ڕەوایەتی و دار الامارە و هەروەهاماڵی قازیشی تێدابووە، بوونی قازی بەواتای یەکەی ئیداری سەربەخۆ و هەروەها ئاوەدانی و زۆری دانیشتوان و بوونی پیشەگەلی جیاوازدێت بۆنمونە لەسەردەمی خەلیفە الطائع بالله (363 – 381ك / 974 – 992ز)ی عەبباسی قازی (أبي الحسين محمد ابن قاضي القضاة ابي محمد عبيد الله بن أحمد بن معروف) دەکاتە قازی شارەکە بەهۆی ناسراوی و زۆری پێویستی ئەوشارە بە بوونی قازی بۆیە کەسایەتیەکی وەك ئەم قازیە لەسامەڕائەوە دەنێرێت و دەستبەرداری لێهاتوویی و شارەزایی دەبێت بۆخۆی لەسامەڕا[(یر)] .

ئەمە سەرباری ئەوەی چەندین زانای گەورە لەم شارەدا دەرکەوتوون کە خزمەتێکی گەورەیان کردووە لەسەردەمی خۆیان بەتایبەتی لەزانستەئیسلامیەکان، کە چەندین ناوی گەورە بە نازناوی بندنیجینی یان بندجینی لە شارستانیەتی ئیسلامی ناویان هەیە لە زۆرێك لە کتێبەکانی الانساب و وفیاتەکان ناویان هاتووە، لەنمونەی ئەوانەش قازی ناودار و زانای بەناوبانگی فیقهی شافعی أبو علي الحسن بن عبيد الله البندنيجي لەپاش ئەوەی چەندین پلەو پۆستی زانستی و دەبڕێت و دەبێتە موفتی و قازی لە مەککە و لە بەغداد مامۆستا بووە دەگەڕێتەوە بندنیجین و لەساڵی 425ك / 1033ز لەوێ کۆچی دوایی دەکات[(نییر)]، هەروەها زاناو فەقیه و شاعیری بەناوبانگ اليمان بن أبي اليمان أبو بشر النحوي الشاعر ناسراو بە أبو البشر البندنيجي کە هەروەك سەرچاوەکان ئاماژەی بۆدەکەن لە بندنیجین لەساڵی 200ك /815 ز لەدایك بووە زانستەکانی وەرگرتووە و پەروەردە بووە و پاشان ڕوویکردۆتە شارەکانی بغداد و لەوێ بووەتە مامۆستا لەبارەیەوە ابن شاکر الكتبي (م.764ك / 1362ز) دەڵێت : "وحفظ هناك أدبا كثيرا وأشعارا كثيرة"[(جیم)] لە شاری بندنیجین فێری زۆر ئەدەب و هەروەها شیعرگەلێکی ئێجگار زۆریش ببوو، ئەمەش بەڵگەیە لەسەرپێگەی بەرزی زانستی شاری بندنیجین لەسەدەکانی ناوەڕاست کە پێگەیەنەری چەندین زانای گەورەو پایەبەرزبووە .

بەڵام پێدەچێت بەهۆی بارودۆخی سیاسی ناجێگیر کە لەساڵانی دواتر و لە سەروبەندی هاتنی مەغۆلەکان ئەم شارە ناتوانێت پارێزگاری لەم پێشکەوتن و ئاوەدانیە بگرێت بۆیە هەر پاش دووسەدە دەبینین لەسەرچاوە مێژوویەکانی مەعریفەی ئیسلامی و کەسایەتیەکی وەك حمدالله مستوفي القزويني لە سەدەی (8ك / 14ز) بە شارێکی بچووك ناوی دەبات ئەمە سەرباری ئەوەی کە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە گوندەکانی بيات و بادرایا[(تیم)] و باکسایا سەر بە بندنیجین دادەنێت[(جیم)] .

[(یر)] باکسایا : (بکسایە)ی ئێستایە کە پارێزگاری لەناوە کۆنەکەی خۆی کردووە ئەو ناوەی لەسەردەمی عەبباسیەکانەوە پێی ناسراوە، لەنزیك سنوری ئێران عێراق، ئەم شارۆچکەیە نزیك بندنجین و بادرایا، لەنێوان واست و بغداد لە بەری ڕۆژهەڵات، لەوبەری نەهرەوان، ياقوت الحموي : معجم البلدان، ج1، ص327، ابن عبدالحق البغدادي، م.س، ج1،ص156" أحمد سوسة : م.س، ج2، ص467 .

[(بییر)] معجم البلدان، ج2، ص ص 22، 23 .

[(یر)] القلقشندي : صبح الأعشى في صناعة الانشاء، تح.عبدالقادر زكار، وزارة الثقافة، (دمشق : 1981م)، ج10، ص276 .

[(نییر)] السمعاني: الأنساب، تح.عبدالله عمر البارودي، دار الجنان(بيروت: 1988م)، ج1، ص403.

[(جیم)] فوات الوفيات،تح.علي محمد بن عوض الله و عادل أحمد عبدالموجود، دارالكتب العلمية، بيروت، 2000م، الطبعة الاولى،ج2،ص648 .

[(تیم)] بادرایا : (بدرە)ی ئێستایە، ئەمیش پارێزگاری لەناوە کۆنەکەی خۆی کردووە کە لەسەردەمی عەبباسیەکان پێی ناسراوبووە، لەنزیك سنوری عێراق – ئێران، طسوجێکی نەهرەوان بووە نزیك باکسایا، کەتۆتە نێوان بندنیجین و واست، ياقوت الحموي : معجم البلدان، ج1، ص316، أبو الفداء : تقويم البلدان، اعتني بتصحيحه و طبعه رينود و

سێیەم : بارودۆخی ئابووری بندنیجین (مەندەلی) :

لەسەدەکانی ناوەڕاست هەروەك باسمانكرد بندنیجین شارێکی ئاوەدان بووە و بنەمایەکی بەهێزی ئابوریشی هەبووە، ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە خاوەن پێگەیەکی دیاربێت بەتایبەتی لەسەردەمی عەبباسیەکان و بۆ دەوڵەتیش پێگەیەکی ئابووری بەهێزی هەبووبێت لە بواری باج و خەراجی زەوی و زارەکان و بە ئاشکراش ئەمە لە نوسراوەکانی وڵاتناس و جوگرافیناسە مسوڵمانەکان، کە بەشی زۆریان نووسەری دیوانی خەراجی دەوڵەتیش بوون ڕەنگدانەوەی باشی هەبێت، بۆنمونە ابن خرداژبە کە (لە نزیکەی 300 کۆچی / 913ز) مردووە داهاتی ساڵانەی شارەکە بۆ دەوڵەتی ئیسلامی بەم جۆرە مەزەندە دەکات و دەڵێت : ژمارەی ڕستاقەکانی پێنج ڕستاق بووە و ژمارەی بیادر(سمم)ەکانی 54 بیدەر بووە، گەنم 600کر(شمم) بووە و جۆ 500کر بووە و داهاتی ساڵانەشی بە پارە 100000 درهەم بووە(سم)، هەر لەم بارەیەوە قدامە بن جعفر(م.337ك / 948ز)یش دەڵێت :

خەراجی شارەکە لە ساڵی 204ك / 819ز 600کر گەنم و 500کر جۆ بووە و بەپارەش 35000 درهەم بووە(سم) .

ئەم شارە خاوەن زەوی و زارێکی بەپیت و چەندین سەرچاوەی ئاوی وەك کانی و کارێز بووە، ئەمە جگ لە ڕوباری فلشیت کەبەشارەکەدا تێپەڕبووە هەروەك باسمانکرد، ڕووباری (أرجان)یشی پێدا تێپەڕبووە، کە ئاوەکەی بۆ کشتوکاڵ و هەروەها ئاودانی باخ و بێستان و دارخورماکان بەکاردەهات کە ڕێژەیەکی زۆری هەبووە لەشارەکەدا(سم) .

ئەمە سەرباری ئەوەی باس لەوەدەکرێت گوندی ترسخ هەروەك لە پێشتر باسمانکرد کە یەکێك بووە لە گەندەکانی سەر بە بندنیجین خوێیەکی زۆری لێ بەرهەم هاتووە و زیادەکەشی ڕەوانەی دەرەوە کراوە و ئەم گوندە توانیویەتی خوێی شاری بەغداد دابین بکات(سم) .

بەم پێیەش دەبینین کە شاری بندنیجین پێگەیەکی ستراتیجی و بەبایەخ و زۆر گرنگی هەبووە کە هەرسێ هەرێمی چیاکان و ڕەشەخاك و فارسی بەیەك گەیاندووە و کەوتۆتە باشوری ڕێگای خوراسان(نیسم). ئەمەش ڕێگا خۆشکەر بووە بۆ بازرگانی کردن و پەرەدان بەئابووری شارەکە .

چوارەم : پێکهاتەی دانیشتوانی بندنیجین (مەندەلی) :

هەرچەندە سەبارەت بە پێکهاتەی نەتەوەیی شارەکە، بەڵگەی یەکلاکەرەوەی دروستمان لەبەردەست نیە، بەتایبەتی لەسەدەکانی ناوەڕاست، بەڵام بە هەڵهێنجان و وردبوونەوە لەسەرچاوە ڕەسەنەکان و بەبەراوردکردن بەو پێیەی کە بندنیجین یەکێك بووە لە شارەکانی هەرێمی چیاکان و کەوتۆتە باشوری ئەم هەرێمە دەتوانین بڵێین کە گومانی تێدانیە کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی کورد بوون، لەگەڵ کەمینەیەك لەعەرەب(بشم)، کە لەپاش فتوحاتی

البارون ماك كوكين ديسلان،، دار الطباعة السلطانية، باريس، 1840م،ص294 .

(يويم) نزهة القلوب ، ص39 .

(سمم) بیادر : کۆی بیدر، کە بەگەنم و جۆرەکانی دانەوێڵە دەوترێت پاش کۆکردنەوەیان لە شوێنێك و پێوانەکردنیان، ابراهيم مصطفى و آخرون، المعجم الوسيط، دار الدعوة، مؤسسة ثقافية، للتأليف و الطباعة و النشر و التوزيع، استانبول، 1989م، ج1، ص78“ لويس معلوف، المنجد في اللغة، انتشارات الاسلام، الطبعة الخامسة و الثلاثين، تهران، 1996، ص56 .

(شمم) کر : گەورەترین یەکەی پێوانەیی عەرەبییە، کە لەعێراق دا بەکاتر هاتووە، بریتی بووە لە 60 قفيز، و هەر قفیزێکیش 12 صاع بووە، بەم پێیە بری هەر کر یێك دەبێتە 720 صاع . بڕوانە د.صبحي الصالح : النظم الاسلامية نشأتها و تطورها، دار العلم للملاين، الطبعة الرابعة ، بيروت ، 1978م، ص422“ د.محمد ضياء الدين الريس : الخراج و النظم المالية للدولة الاسلامية، دار المعارف، الطبعة الثالثة، قاهرة، 1969، ص355 .

(لهيم) المسالك و الممالك، ص14 .

(سم) خراج وصناعة الكتابة، ص166 .

(سم) ياقوت الحموي : معجم البلدان، ج1، م.س، ص167“ ج5، ص41“ حمد الله مستوفي القزويني : م.س، ص39“ لسترنج : م.س، ص88 .

(سم) ياقوت الحموي : م.س، ج2، ص22 .

(نيسم) التنوخي : م.س،ج2،ص190“لسترنج، م.س، ص88 .

(بشم) ابن حوقل : صورة الأرض، منشورات دارمكتبة الحياة، بيروت، 1979م، ص220 .

ئیسلامی لەسالانی (16ك – 637ز)[تشم]،ڕووویانکردۆتە شارەکە بەمەبەستی نیشتەجێ بوون و بلاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام لەلایەك لەلایەکی دیکەش بەهۆی پێگەی ئابووری بەهێزی شارەکەو خۆشی و لەباری ئاو و هەواو زەوی زار و بوونی ڕووبار و بازاڕ هەروەك باسمانکرد و سەرڕێگا بوونی بازرگانی، خەڵکانێکی دیکە لەنەتەوەکانی تر بەتایبەتی عەرەب تێدا گیرساونەتەوە[يشم].

الطبري (310ك / 922ز) لە ڕووداوەکانی ساڵی (251ك / 865ز) لەگێڕانەوەیەکدا بە ئاشکرا ئاماژە بۆ ئەوەدەکات کە پێکهاتەی دانیشتوانی شاری مەندەلی زۆرینەیان کورد بوون، دەڵێت :"لە ربیعی کۆتایی ساڵی 251ك، 200 کەس لە سوارەو پیادە بەڕێکەوتن بۆ ناحیەی بندنیجین لەلایەن المعتز و سەرۆکەکەیان تورك بوو ناوی أبلج بوو بۆ ئەوەی حسن بن علی کە فەرمانڕەوای شارەکەبوو وە خاڵوانی کورد بوون لەناوبەرن هێرشیان کردە سەر ماڵەکەی و تالانیانکرد پاشان چوونە گوندێکی نزیك بەو جێگەیە و خواردیان و خواردیانەوە کاتێك لێیان دڵنیا بوو حسن بن علی کوردەکانی لە خاڵوانی بانگ کرد لە خەڵکانی گوندەکانی دەوروبەر هەڵمەتیان بردە سەریان و تێکیان شکاندن و زۆرینەیان کوشتن و پاشان 17 کەسیشیان لێ بەدیل گرتن و سەری أبلج ی سەرۆکیان و دیلەکانی بەشەو ناردەوە بۆبەغداد"[سشم]، هەروەها ئەمە سەرباری ئەوەی کە مندلی بەشێك بووە لە قەڵەم ڕەوی هەرسێ میرنشینی کوردی حسنویە و عەننازی و جاوان[ششم]، و لەسەدە یەکەمینەکانی مێژووی ئیسلامیش زمانی کوردی زمانی فەڕمی و یەکەمین بووە

[تر] البلانري : فتوح البلدان، تح.رضوان محمد رضوان، المطبعة المصرية بالأزهر، الطبعة الاولى، القاهرة، 1932، ص265 .

[ير] قحطان عبدالستار الحديثي : الدولة العربية في العصور العباسية المتأخرة، مطبعة جامعة البصرة، 1987م، ص57 .

[سم] تاريخ الرسل و الملك، تح.محمد أبو الفضل ابراهيم دار المعارف، الطبعة الخامسة، القاهرة، 1993م، ج9، ص317 .

[ششم] محمد جميل بند روزبيانى : م.س،ص 18 .

تێیدا[شم]، کە ئەمەش دیسان وای کردووە زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردبن و بەڵگەیە لەسەرکورد بوونی شارەکە، بۆنمونە ابن الأثير (م.630هـ/1232م) باسی کێشەیەك دەکات لەساڵی 396ك / 1556ز لەنێوان حەسنەویەکان و بوەیهیەکان ڕوودەدات و کاتێك هێرش دەکەنە سەر بندنیجین کە بەشێکی گەورەو گرنگی میرنشینی حەسنەویەکان بووە بەتوندترین شێوە لەلایەن ژمارەیەکی زۆر کوردی شارەکە بەرپەرچیان دەدرێتەوە و دەڵێت : "لەم ساڵەدا –396ك– عمیدی سوپاکان بەخۆی و سوپاکەی بەڕێکەوتن بەرەو بندنیجین لەپێشیانەوە سەرکردەیەکی گەورەی دەیلەم هەبوو، کاتێك گەیشتنە شارەکە کۆمەڵکی زۆر لەکورد ڕووبەڕویان بوونەوە و کوشتاریان لەگەڵ کردن و دەیلەم شکان و کوردەکانیش دەستیان بەسەر غەنیمەو پاشماوەکانیان گرت لە ئەسپ و کاروان و کەل و پەلەکانیان، پێشەواکەشیان گرت و جلك و پۆشاکیان لەبەرداکەند و بەپێی پەتی ناردیانەوە ئەمەش بەچەند ڕۆژێکی کەم مانەوەی سوپاکە لەشارەکەدا[شم]" ئەم وتانەی ابن الأثيريش دیسان بۆخۆی بەڵگەیە کە زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتوانەکەی تا کۆتایەکانی سەردەمی عەبباسیش هەر کورد بوون و بەجۆرێك کە

[شم] مێژوونوسی کورد مامۆستا جمیل بندی ڕۆژبەیانی پێی وایە کە لەسەدە یەکەمینەکانی ئیسلام تەنها زمانی کوردی لەمەندەلی بەکارهاتووە و تەنانەت تا ناوەڕاستی دەسەڵاتی عوسمانیەکانیش دانیشتوانی مەندەلی کورد بوون و بەلام بەهۆی زاڵ بوونی عوسمانیەکان بەسەر دەسەڵاتی ئێرانی (سەفەوی) و بۆکەمکردنەوەی دەسەڵاتیان چەندین هۆزی عەرەبیان لە ناوچەکە نیشتەجێ کردووە و بلاوکردۆتەوە و ئەوانیش دەستیان بەسەر زۆرێك لە ناوچەکان و شاری مەندەلیشدا گرتووە و بەجۆرێك دەگاتە ئەوەی کە م.جمیل پشت بەوتەیەکی شمس الدين سامی مێژوونوسی ناسراوی عوسمانیەکان لە کتێب قاموس الاعلام دەبەستێت کە دەڵێت : دانیشتوانی شارەکە دابەش بوون بەسەر دووبەشدا نیوەی کورد و نیوەی عەرەب . بڕوانە مندلی فی التاریخ، ص96 .

[شم] ابن الأثير : الكامل في التاريخ، تح.مكتب التراث، مؤسسة التاريخ العربي، مطبعة داراحياء التراث العربي، الطبعة الرابعة، بيروت، 1994م.ج9، ص134 .

هەمیشە وەك هێزێكی گەورە كۆبوونەتەوە و ڕووبەڕووی مەترسیەكانی دەرەكی بوونەتەوە بۆ پاراستنی شارەكەیان، بەهەرحاڵ لەپاش حەسنەویەكانیش شاری بندنیجین دەبێتە شوێنی قەڵەمڕەوی میرنشینی عەننازیەكان و لە ڕووداو باس و خواسەكانی ئەو میرنشینەش كەم تا زۆر ناوی هەیە .

سەبارەت بەبوونی ڕەگەزی تورك لەشارەكەدا ئەوا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سەلجوقیەكان، كاتێك چەندین هێرش و پەلاماردان و كوشتاریان لەوشارانە ئەنجام دەدا لە ساڵەكانی (439ك / 1047ز) و ساڵانی دواتر[بشم]، و لەم ڕێگەیەشەوە لەشارەكە نیشتەجێ دەبوون .

سەبارەت بەبیروباوەڕی ئاینی دانیشتوانی شارەكە زۆرینەی زۆری دانیشتوانەكەی مسولمان بوون هەروەها لەسەر مەزهەبی شافعی بوون هەروەك بەوورد بوونەوە لەدەقەكان بۆمان ڕوون دەبێتەوە، لەگەڵ بوونی كەمینەیەك لە جولەكە[شم] .

تەوەری دووە : باسی شاری بندنیجین (مەندەلی) لەڕووداوەكانی مێژووی ئیسلامیدا :

شاری بندنیجین وەك یەكێك لەشارەدیارەكانی سەدەكانی ناوەڕاست و بە پێی پێگەوشوێنە ستراتیجیەكەی هەروەك لێی دواین، لەچەندین بۆنەو ڕووداوی جیاواز لێرەو لەوێ لەنێو سەرچاوەكانی مێژووی ئیسلامی ناوی هاتووە، هەر لەكاتی فتوحاتی ئیسلامی تا كۆتایی سەردەمی عەبباسیەكان، بۆنمونە لەكاتی ڕووداوەكانی فتوحاتی ئیسلامی بۆناوچەكانی عێراق و كوردستان هەرپاش فەتح كردنی عێراق و ڕووخانی پایەتەختی ساسانیەكان (المدائن) و هەڵهاتنی یزدگرد كۆتا پادشای ساسانیەكان بەرەوناوچەكانی كوردستان دەبینین باسی شاری بندنیجین یش دێت، لەم سەروبەندەدا ئەم شارە بە ئاشتی فەتح كراوە و خەڵكەكەی لەگەڵ فاتحە مسوڵمانەكان ڕێككەوتوون، كە سەركردەی مسوڵمانەكان (هاشم بن عتبە) بووە، هەروەك البلاذري (م. 279 هـ/ 892م) دەڵێت : "هاشم بن عتبە و جرير بن عبدالله ئەسپێكی زۆریان لە جلولا بەجێهێشت تا ببێتە ڕێگرێك لەنێوان ئەوان و دوژمنەكەیان كە یزدگرد بوو هەڵهاتبوو لە حلوان، مسڵمانان پاشان ڕێگاكەیان گۆڕی لە كەناراوەكانی ڕەشەخاك بە پاڵ ڕۆژهەڵاتی دیجلە چوونە شاری مهروز و هاشم لەگەڵ دهقان[نشم]ەكەی ڕێك كەوتلەسەر جەریبێك لە درهەم و هەروەها كەسیش نەكوژرێت، پاشان دهقانی دسكەرە كوژرا چوونكە تاوانباركرا بەوەی كە فێڵی لە مسوڵمانان كردووە و پاشان چوونە بندنیجین و خەڵكی شارەكە داوای ئەمانیان كرد لەسەرئەوەی كە جزیەو خراج بدەن و ئەوانیش ئەمانیان دان و ڕێككەوتن"[بر].

لەكۆتایەكانی سەردەمی ڕاشدینەكانیش لە ڕووداوەكانی سەردەمی خەلیفە علی كوڕی أبو تاڵیب، لەكاتی دەركەوتنی خەواریجەكان، ناوی شاری بندنیجین دەردەكەوێتەوە، كە وەك مەئوایەكی ئارام و پەناگەیەكی بەهێز، خەواریجەكان پەنای بۆدەبەن و ئەم دیاردەیەش تا سەردەمی ئومەویەكانیش بەردەوام دەبێت بزوتنەوەخەواریجەكانی دیكەی ئەوسەردەمەش پەنای بۆدەبەن ئەمەش لەبەر گرنگی پێگەی جوگرافی شارەكە لەلایەك و لەلایەكی دیكەش بێگومان بەدەمەوەبوون و هاوكاری خەڵكەكەش بۆئەو بزوتنەوانە ڕۆڵی خۆی هەبووە . ئەوەتا یەكەم بزووتنەوەی خەواریج بەسەركردایەتی فروەی كوڕی نوفلی ئەشجەعی لەساڵی (37ك / 657ز) پاش ئەوەی جیادەبنەوە ڕوودەكەنە شاری بندنیجین

[بشم] م.ن،، ج6، ص134

[شم] الحاج عمران موسي المندلاوى : م.س، ص159 .

[نشم] دهقان وشەیەكی كۆنی ئێرانیە لە هەردوو بڕگەی دە بەواتای دێ قان بەواتای خان دێت و بەیەكەوە دەبنە كوێخای گوند یان بەرپرسی شارەكە ئەمانە لەسەردەمی ساسانیەكان بەسەر شار و گوندەكان دادەنران بۆكۆكردنەوەی باج لەخەڵكی پاش هاتنی ئیسلام ژمارەیەكیان لێ مسوڵمان بوون و بەسەر شارەكانەوە وەك بەرپرس دانرانەوە هەندێكیشیان كە زۆر خەڵكیان ئازاردابوو وە لە لەدەستدانی دەسەڵاتیان دەترسان لەگەڵ سوپای ئسلامی لەكاتی فتوحاتدا كەوتنە جەنگەوە و بەمەش لەناوچوون .

[بر] فتوح البلدان، ص264 .

ودسکەرە و بە پێنج سەد سوارەوە لەوێ نیشتەجێ دەبن، لەوێوە دەستدەکەن بەبڵاو کردنەوەی بیروبڕواکانیان[تر] .

هەروەها لەساڵی (38ک/658ز) کەسایەتیەك بەناوی سعید بن قفل التمیمی کە خەواریج دەبێت لە شاری بندنیجین دەردەچێت لەدەسەڵات بەخۆی و نزیکەی دووسەد پیاو پاشان دەچێتە درزنجان و هەمان ساڵ کۆتایی بە بزوتنەوەکەیان دێت[یر] .

لەسەردەمی عەبباسیەکان و لەڕوداوەکانی ساڵی (179ك /795ز) بزووتنەوەیەکی دیکەی خەوارج دروست دەبێت پاش ئەوەی ئەم بزوتنەوەیە دەستدەگرن بەسەر ڕەشەخاك بەرەو بندنیجین دەچێت و دەیخاتە ژێر ڕکێفی خۆی و پاشان خۆی بەهێزدەکات و هەڵمەت دەبات بۆ حەلوان و پاشان بۆ شارەزوور و بزووتنەوەیەکی بەهێز دەبێت بەڵام زوو هەر لەشارەزوور کۆتایی پێ دەهێنرێت[سمه] .

بەشێکی گرنگی ڕووداوەکانی سەردەمی عەبباسی بۆ ئەم شارە کە لەنێو سەرچاوەکاندا تۆمارکراوە پەیوەندی بە ڕووداو ململانێی میرنشینەکوردیەکان هەیە لەو سەردەمە بەو پێیەی شاری بندنیجین شارێکی گرنگی قەڵەم ڕەوی ئەو میرنشینانە بووە هەروەك لەتەوەری یەکەم ئاماژەمان بۆکرد، بەتایبەتیش لەپاش ئەوەی کە ئەم شارە بووە قەڵەم ڕەوی میرنشینی عەننازی لەپاش حەسنەویەکان و ئەوململانێیان لەنێوان عەنازی و جاوانیەکان لەلایەك و ململانێی ناوخۆیی عەنازیەکانیش لەلایەکی دیکە، بۆیەدەبینین لەپاش ڕووخانی دەوڵەتی حەسنەویەی کوردی و دەسەڵات گرتنەدەستی عەنازیەکان ناوچەکانی پاشماوەی حەسنەویە دابەش دەکرێت بەسەر سێ برای فەرمانڕەوای عەننازیەکان ئەوانیش (حسام الدولە فارس أبو شوك کە ناوچەکانی (دینور – حلوان– بندینجین) بەرکەوت و أبو ماجد المهلهل ناوچەکانی (خانقین و

[تر] الطبري : تاريخ الرسل و الملك، ج3، ص121 “ المقدسي : البدء و التاريخ، مكتبة الثقافة الدينية، (بورسعيد : د.س)، ج5، ص135“ .

[يرله] ابن الأثير : الكامل، ج3، ص242 .

[سمله] خليفة بن خياط : تاريخ خليفة بن خياط،تح.أكرم ضياء العمري، دار القلم ، مؤسسة الرسالة، بيروت – دمشق، 1397هـ، ص454.

داقوق) و هەروەها (شارەزوور – خانیجار) بەر سرخاب کەوت[شم] .

لەساڵی 432ك / 1041ز سرخاب لەگەڵ أبو الفتح بن ورام جاوانی ڕێك کەوت تا هەڵمەت بەرێتە سەر چەند ناوچەیەکی بن دەستی حسام أبوشوك برای لەم سەربەندەشدا أبوشوك خەریکی فراوانخوازی بوو بۆ ناوچەکانی داقوق کاتێك بەمەی زانی بەپەلە گەڕایەوە بۆ بندنیجین و هانای بۆ جلال الدولەی بویهی برد تا فریای بکەوێت ئەویش فریاگوزاری بۆنارد و توانیان مەترسی لەسەر میرنشینەکەی دووربخەنەوە[لا] .

بەڵام لەساڵی 437ك / 1045ز دووبارە سرخاب داگیرکردنی شاری بندنیجین کەوتەوە خەیاڵی و ئەمجارەیان هەلی بۆڕەخسابوو چوونکە أبوشوك لەلایەك خەریکی جەنگ بوو لەگەڵ علاو الدولەی کاکەیە و داقوقی داگیرکردبوو، بەڵام ابراهیم ینال کە سەرکردەیەکی بەتوانای تورکە سەلجوقیەکان بوو، توانی أبوشوك تێك بشکێنێت ئەمەش دووبارە هەلێکی زێڕین بوو بەتایبەتیش کە شاری بندنیجین لەلایەن کوڕەکەی أبو شوك بەڕێوەدەبرا کەناوی سعدی بوو بۆیە توانی دەستبگرێت بەسەر شاری بندنیجین و غەنیمەیەکی زۆربەدەستبخات[لا] .

لەساڵی 438ك / 1046ز سعیدی کوڕی أبوشوك پەیوەندی کرد بە ابراهیم ینال و بەسوپایەکی گەورە کەپێك هاتبوو لە کورد و لە غوزەکان دەستیانگرت بەسەر ژمارەیەکی زۆر لە گوند و شار و شاری بندنیجین یشیان دا بە أبی الفتح بن ورامی جاوانی بەومەرجەی هاوکاریان بکات، بەڵام سرخاب بەهێزێك ڕووبەڕویان بویەوە و تێیدا أبو الفتح بن ورام و سعدی أبو شوك بەدیل گیران و بڵاوەیان بە ژمارەیەکی زۆر لە کورد و غوزەکان کرد[یی] .

لەساڵی (439ك / 1047ز) ابراهیم ینال پاش ئەوەی هێرش دەکاتە سەر قەڵاو شورا و ناچەکانی ژێردەستی سرخاب شاری بندینجین داگیردەکات و بەکەیفی خۆی تاڵانی دەکات و سڵ لەهیچ شتێك ناکاتەوە و هەرچی

[له] محمد جميل بندى روزبيانى : م.س، ص18 .

[لهله] ابن الاثير : م.س،ج8،ص247 .

[له] إبن خلدون : تاريخ ابن خلدون، دار القلم،(بيروت : 1984م)، ج4، ص694.

[له] ابن الاثير : م.س،ج8،ص274“ إبن خلدون: م.س، ج4، ص696.

خراپە ئەنجامی دەدەن، لەکوشتن و دزین و دەستدرێژی بۆسەر ئافرەتان و لێدانی خەڵکی بەهۆی زۆری لێدانەکان ژمارەیەکی زۆر لەخەڵك گیانیان لەدەستدا و بۆیە ئەم بابەتە بەیەکێك لە کارەساتە زۆر توندەکان دادەنرێت کەبەسەر شاری بنیجین هاتووە لە مێژوودا[ ] .

پاشان لەساڵی 440ك / 1048ز بندنیجین کەوتە ژێردەسەڵاتی کەسێك بەناوی (عکبر بن أحمد بن عیاچ)، کە کەسایەتیەکی سەربازی تورك بوو پاش ئەوەی لەلایەن بەغداد هێرشی دەکرێتەسەر بەسوپایەکەوە دەتوانێت سوپاکە لە بندنیجین تێك بشکێنێت و ژمارەیەکی زۆریان لێ بکوژێت[ی] .

لەساڵی 444ك / 1052ز سعیدی کوڕی أبوشوك دیسان دەرکەوتەوە ئەمجارە بە سوپایك لەلایەن گغرل بگ سەلجوقی پاش ئەوەی هێرشێکی گەورەی کردە سەرناوچەکە کاولکاری و وێرانیەکی زۆری نایەوەو هێرشیان کردە سەر أبی دولف الجاوانی و تێکیان شکاند و ئەویش هەڵهات لەبەردەستیان بەدوای کەوتن و ئەمجارەش ڕوویانکردەوە بندنیجین و داگیر و تالآنیان کرد[بر] .

بەهەرحاڵ ئەم هەڵمەت و هێرشانە کۆتایی سەردەم و دەسەڵاتی میرنشینەکوردیەکان بوو، چوونکە لەساڵی 446ك / 1054ز بەتەواوەتی کۆتایی بەدەسەڵاتی عەنازیەکان هات، کاتێك تەواوی دەسەڵاتی سعدی أبوشوك لەلایەن سلجوقیەکان دەستی بەسەردا گیراو دەسەڵاتدارانیان بەپێی ویستی ئەوان دادەنران و میرنشینی جاوانیش بەرەولەناوچوون چوبوو[تر]، هەروەك بینیمان ئەم دەسەڵاتانە کە هیچ خێری بۆناوچەکە نەبوو، جگە لەململانێ و دووبەرەکی و ماڵوێرانی و تالآنی و بگرەو بەردەی نێوان ئەم میرنشینانە، ئەمە سەرباری هەموو کوشتار و نارەحەتیانەی بەسەر خەڵکی ئەو ناوچانەیان دەهێنا بەداگیرکردنی شار و ماڵ و سامانیان هەروەك بەسەر شاری بندنیجینیان هێنا، پاش ئەم سەردەمەش بارودۆخەکە لەمە باشتر نەبوو، بەتایبەتی لەسەردەمی تورکە سەلجوقیەکان، چوونکە شاری بندنیجین بووە جێگەی قەڵەمڕەویان و ئەوانیش بەسروشتی خۆیان توند و شەڕکەر بوون بۆیە دیسان شاری بندنیجین لەناڕەحەتی و ناڵەباری بوو تا کۆتایی سەردەمی عەبباسی و هاتنی مەغۆڵەکان، هەروەك لە چەند ڕووداوی داهاتوو بەوردی ئەم بارە ئەبینین، بۆنمونە کاتێك سەیری سەرچاوە ڕەسەنەکان دەکەین دەبینین، لەڕووداوەکانی ساڵی 499ك / 1105ز بندنیجین بەشێك بووە لە موڵکە تایبەتیەکانی سوڵتان برکیارق کوڕی مەلەکشاهی سەلجوقی و بۆخۆشی بندنیجینی کردبووە بنکەی دەسەڵات و حەوانەوەی[یر] .

هەروەها لەساڵی 530ك / 1125ز بندنیجین لەلایەن کەسێکی دیکەی تورك داگیردەکرێت بەناوی (برنقش الزکوی) ئەم کەسایەتیە سەرکردەیەکی سەربازی سەلجوقی بوو لەلایەن سوڵتان مسعودی سەلجوقی دەنێردرێت بۆبەغداد تا داوای پارە لە خەلیفە المسترشدی عەبباسی بکات، بەڵام خەلیفە پارەی پێنادات ئەویش بەهاوکاری بگ أبە کە شحنە (پارێزگار)ی بەغداد دەبێت، بڕیاردەدات هێرش بکاتە سەرکۆشکی خەلیفە و تالآنی بکات کاتێك خەلیفە بەمە دەزانێت سوپایەکی بۆدەنێرێت و ئەویش هەڵدێت و بگ ابە دەچێتە واسط و برنقش یش دەچێتە بندنیجین و داگیری دەکات و خانەی سوڵتان لەوشارە تالآن دەکات[سم] .

لەساڵی 551ك / 1155ز شازادەیەکی دیکەی سەلجوقی شاری بندنیجین دەکاتە بنکەو شوێنی نیشتەجێ بوونی خۆی ئەویش (ملك سلیمان شاه کوڕی سوڵتان محمد ملکشاه)ی سەلجوقی دەبێت، پاش ئەوەی ڕوودەکاتە ئێران و لەگەڵ سوڵتانی دەوڵەتی خەواریزم نزیك دەبێتەوەو خزمایەتی دروست دەکات، پاشان بەرەو ئەسفەهان و قاشان دەچێت و کە لەهیچ لەوانە شوێنی نابێتەوە دەگەڕێتەوە و لەشاری بندنیجین دەگیرسێتەوە و پەیوەندی بەخەلیفەی عەبباسیەکان المتقی دەکات[شم] .

لەساڵی 573ك / 1176ز دیسان شاری بندنیجین توشی کارەسات و تالآنی و ماڵوێرانی دەبێت، کاتێك

[ ] م.ن،ج8،ص277" إبن خلدون: م.ن، ج4، ص697.

[ی] م.ن،ج8،ص282 .

[بر] م.ن،ج8،ص309 .

[تر] إبن خلدون: م.س، ج4، ص698. .

[یر] ابن الاثیر : م.س،ج9،ص63.

[سم] م.ن،ج8،ص288 .

[شم] م.ن،ج9،ص405.

شازادەیەكی سەلجوقیەكان بەناوی ملك كوڕی مەلك شاە كوڕی محمود، كە لەخوزستان دەبێت هەڵمەت دەكاتە سەرشاری بندنیجین و وێرانی دەكات و تالآن و بڕۆیی زۆری تێدا دەكات و ئافرەتانیان بەسەبایا دەگرێت هەرچی خراپە ئەنجامی دەدات، پاش ئەوەی هەواڵ بەبەغداد دەگات، وەزیر عضد الدین، بەسوپایەكەوە بۆی دەردەچێت كاتێك ملك بەمەدەزانێت هەڵدێت و ژمارەیەكی زۆریش كەل و پەل بەجێدەهێڵێت بۆی و سوپا توركمانەكەی بەڵآم كاتێك سوپای بەغداد دەگەڕێنەوە و خۆیان بەسەركەوتوو دەزانن دووبارە ملك دێتەوە شاری بندنیجین و ئەوەی لەیەكەم جار لەدەستی ڕزگاری بووبوو تالآنی دەكات دووبارە هێنی لەبەغدادەوە بۆدێت و بەیەكجاری وەدەری دەنێت( ) .

لەسەروبەندی هاتنی مەغۆلەكان شاری بندنیجین وەك سەرجەم شار و شارۆچكەوناوچەكانی ڕۆژهەڵآتی ئیسلامی توشی هەڵمەتی مەغۆلەكان بویەوە، ئەوەتا هەر لەسەرەتای هەڵمەتەكانەوە لەساڵی 635ك / 1238ز كاتێك سوپای خەلیفە المستنصر بالله عباسی دەشكێت، لەسەردەستی سوپای مەغۆلەكان و ئەم هەواڵەش بە كۆتری نامەبەر دەگاتە بەغداد خەڵكی بندنیجین لەترسی هەڵمەتی مەغۆلاكن ئاوارەدەبن و بەرەو بەغداد بەڕێدەكەون( ) .

لەساڵی 702ك / 1312ز غازان خان كە سوڵتانێكی مەغۆلی دەبێت دەچێتە شام و پاشان دەچێتە هەمەدان و لەوێوە دەچێتە بێستون لە كرماشان و پاشان دەچێتە شاری بندنیجین خێزان و كەل و پەلەكانی دەنێرێت بۆ بەغداد و بۆخۆیشی لەو شارە دەمێنێتەوە بۆماوەی سێ ڕۆژ لەبەر خۆشی و دڵڕفێنی ئاو هەواكەی و دەچێتە ڕاوكردنئەمەش نیشانی دەدات كە شاری بندنیجین تەنانەت لەسەردەمی ئەم كەسایەتیەش چەندە ئاوەدان بووەو پڕباخ و بێستان و خاوەن جۆگەو ڕازاوەبووە، ئەوەتا دەبینین لەساڵی 758ك / 1356ز والی بەغداد كە خواجە مرجان بن عبدالله بن عبدالرحمن دەبێت چەند بێستانێك لە بندنیجین دەكاتە وەقف بۆ مزگەوتەكەی و خوێندنگەكەی لەبەغداد، بەم جۆرە دەبینین شاری بندنیجین مێژووی بەردەوام دەبێ لە ڕووداوەكان و لەسەرچاوەكان ئاماژە و ناوی هەیە تا لەساڵی 801ك / 1398ز دەكەوێتە ژێر سایەی ئەمیر علی قلندر لە میرەكانی جەلائیری مەغۆلی و لەپاشدا ئەمیش لەشارەكە هەڵدێت كاتێك دەزانێت سوپای تیمورگورگان گەیشتۆتە بندنیجین( ) .

دەتوانین بڵێین شاری بندنیجین بە حوكمی پێگەی جوگرافی و لەباری كەش و هەواكەی لەمێژووی ئیسلامیدا بەردەوام لە ڕووداوگەلی جیاوازدا ژیاوە ئەمەش وای كردووە كە شارەكە هیچ كات ئارامی بەخۆیەوە نەبینێت و بەردەوام لە ململانێ و كێشمەكێشی بەردەوامی لایەنە جیاوازەكان و هێزە ناوخۆیی و بیانیەكاندا بووبێت، بۆیە شارەكە لە كۆتایی سەدەكانی 6كۆچی بەدواوە ئیدی بەرەو بچوك بوونەوە دەچێت و ڕەنگە خەڵكەكەشی كۆچیان كردبێت بۆشارە گەورەكانی دیكەی دەوروبەر بۆئارامی ڕێكخستنی ژیانی خۆیان، هەروەها ئەمەش هۆكارێك بووبێت بۆكەم بوونەوەی دانیشتوان لەلایەك و كەم بوونەوەی ناوبانگی شارەكەش لە ڕووداوەكانی مێژوودا بەشێوەیەكی گشتی لە ساڵانی دواتر و كۆتایی مەغۆلەكان .

سەرچاوەكان

یەكەم : سەرچاوە ڕەسەنەكان :

ابن الأثير : الكامل في التاريخ، تح.مكتب التراث، مؤسسة التاريخ العربي، مطبعة داراحياء التراث العربي، الطبعة الرابعة، بيروت 1994م.

إبن الفوطي: الحوادث الجامعة و التجارب النافعة في المئة السابعة، تح.مهدي النجم، دار الكتب العلمية، (بيروت : 2003م) .

ابن حوقل : صورة الأرض، منشورات دارمكتبة الحياة، بيروت، 1979م، ص220 .

ابن خرداذبة : المسالك و الممالك، دارصادر، بيروت، بريل ليدن، 1889.

( ) م.ن،ج10،ص83 – 84" إبن خلدون: م.س، ج3، ص652.

( ) إبن الفوطي: الحوادث الجامعة و التجارب النافعة في المئة السابعة، تح.مهدي النجم، دار الكتب العلمية، (بيروت : 2003م)، ص112 .

( ) پروانە محمد جمیل بندی روز بیانی : م.س، ص26 .

ابن عبدالحق البغدادي : مراصد الاطلاع على أسماء الأمكنة و البقاء، تح.علي محمد البجاوي، دار أحياء الكتب العربية، القاهرة، 1954

ابن فقيه : مختصر كتاب البلدان، ليدن، مطبعة بريل، 1885م .

ابن فقيه الهمداني : مختصر كتاب البلدان، مطبعة برليل، ليدن، 1885م

أبو الفداء : تقويم البلدان، اعتني بتصحيحه و طبعه رينود و البارون ماك كوكين ديسلان،، دار الطباعة السلطانية، باريس، 1840م .

البكري : معجم ماستعجم، من الاسماء البلاد و المواضع، تح.مصطفى السقا، الناشر، عالم الكتب، بيروت .

البلاذري : فتوح البلدان، تح.رضوان محمد رضوان، المطبعة المصرية بالأزهر، الطبعة الاولى، القاهرة، 1932.

التنوخي : الفرج بعد الشدة، تح.عبود الشالجي، دارصادر، بيروت، 1975م

حمد الله المستوفي القزويني : نزهة القلوب في مسالك المالك، تح.كي لسترنج، ض1، ضاث أرمغان، تهرن، 1362 .

خليفة بن خياط : تاريخ خليفة بن خياط،تح.أكرم ضياء العمري، دار القلم ، مؤسسة الرسالة، بيروت – دمشق، 1397هـ .

السمعاني: الأنساب، تح.عبدالله عمر البارودي، دار الجنان(بيروت: 1988م) .

الصفدي : فوات الوفيات،تح.علي محمد بن عوض الله و عادل أحمد عبدالموجود، داراكتب العلمية، بيروت، 2000م، الطبعة الاولى

الطبري : تاريخ الرسل و الملك، تح.محمد أبو الفضل ابراهيم، دار المعارف، الطبعة الخامسة، القاهرة، 1993م

القلقشندي : صبح الأعشى في صناعة الانشاء، تح.عبدالقادر زكار، وزارة الثقافة، (دمشق : 1981م) .

المسعودي : التنبيه و الاشراق، تح. عبدالله اسماعيل الصاوي، القاهرة، 1938

المقدسي : أحسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ط2، بريل ، ليدن، 1906م

المقدسي : البدء و التاريخ، مكتبة الثقافة الدينية، (بورسعيد : د.س) .

ياقوت الحموي : معجم البلدان، دار صادر، بيروت، 1995م .

دووەم : سەرچاوەعەرەبیە نوێیەکان :

بشير فرنسيس و طورطيس عواد : نبذة تاريخية في أصول أسماء الأمكنة العراقية و فوائد، مجلة سومر، بغداد، 1952

عباس العزاوي : تاريخ العراق بين الاحتلالين، مطبعة أمير، انتشارات الشريف الرضي، الطبعة الاولى، قم، 1953م .

محمد جميل بندي الروزبياني : مندلي في التاريخ قديما و حديثا، منشورات مكتب الفكر و التوعية الاتحاد الوطني الكردستاني، سليمانية، 2004م .

جمال بابان : اصول أسماء المدن و المواقع العراقية، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد، 1976م، ج1،ص ص 317 –318 .

المخزومي : مصر، 1888م، ص100.

يعقوب سركيس : مباحث عراقية في الجغرافية و التاريخ و الآثار و خطط بغداد الخ، القسم الأول، طبع شركة التجارة والطباعة المحدودة، بغداد، 1948م .

الحاج عمران موسى المندلاوي : مندلي عبر العصور، دار الحرية للطباعة، توزيع دار الدار الوطنية للتوزيع و الاعلان، منشورات، وزارة الثقافة و الاعلام، بغداد ، 1985م .

كي. لسترنج، : بلدان الخلافة الشرقية، تر.بشير فرنسيس و كوركيش عواد، بغداد، 1954م .

احمد سوسة : ري سامراء في الخلافة العباسية، مطبعة المعارف، بغداد، 1945م .

د.حسام الدين النقشبندي : الكرد في لرستان الصغرى (الشمالية) و شهرزور خلال عصر الوسيط، مطبعة شفان، دار النشر مؤسسة زين، سليمانية، 2011م

ابراهيم مصطفى و آخرون، المعجم الوسيط، دار الدعوة، مؤسسة ثقافية، للتأليف و الطباعة و النشر و التوزيع، استانبول، 1989م،

لويس معلوف، المنجد في اللغة، انتشارات الاسلام، الطبعة الخامسة و الثلاثين، تهران، 1996

د.صبحي الصالح : النظم الاسلامية نشأتها و تطورها، دار العلم للملاين، الطبعة الرابعة ، بيروت ، 1978م .

د.محمد ضياء الدين الريس : الخراج و النظم المالية للدولة الاسلامية، دار المعارف، الطبعة الثالثة، قاهرة، 1969

قحطان عبدالستار الحديثي : الدولة العربية في العصور العباسية المتأخرة، مطبعة جامعة البصرة، 1987م .

ميخائيل توماس : مجلة لغة العرب، بغداد، سنة 7 آب 1929 .

سێیەم : سەرچاوە کوردیە نوێیەکان :

حمه كريم عارف : فەرهەنگی گۆڤەند و زنار، چاپخانە خانی، دەزگای توێژینەوە و بلاَوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، دهۆك، 2007ز .

د.هاشم یاسین حمه أمین حداد و ئەوانی تر : ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عێراق و جیهان، چاپی یەکەم، هەولێر، 20009ز، ل40 .

رشید یاسمی محمد ولیخان : کورد نەژاد و پەیوەستەگی، و.قانعی بلیمەت، کەریم زەند، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئەزمەر، 2009ز .

هەمزە کاکە یاسین : حلوان لەسەردەمی خەلافەتی عەبباسی تارووخانی میرنشینی عەننازی (132 – 511ك / 750 – 1117ز)، بلاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی هاشم، هەولێر، 2013ز .

چوارەم : سەرچاوەی فارسی نوێیەکان :

حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، چاپ و صحافی، چاپخانه سپهر، مؤسسه انتشارات أمیر کبیر ، چاپ بیست و پنجم، تهران، 1381 شمسی .

فرهنگ برهان قاگع، بسرمایه شرکت گبع کتاب با مسؤلیت محدود ، أردی بهشت، چاپخانه –شرکت گبع کتاب، تهران، 1317

پێنجەم : پێگەی ئەلکترۆنی :

https://ar.wikipedia.org/wiki/مدينه / مندلی . 17 jannary, 2011 .

.